

Ю.І.Шаповал*

**СПРАВА “СПІЛКИ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ”:
ПОГЛЯД ІЗ ВІДСТАНІ 75 РОКІВ**

У статті йдеться про одну з найгучніших справ, за допомогою якої сталінський режим планував “упокорити” українську інтелігенцію. Спираючись на досягнення своїх попередників, автор разом із тим використовує недоступні ще до сьогодні документи і матеріали, що дозволяють глибше зрозуміти причини і наслідки справи й процесу СВУ.

У книзі “Під обухом. Большевики в Києві” літературознавець С.О.Єфремов, характеризуючи ті “заходи”, що здійснювалися після вторгнення у Київ військ Михайла Муравйова, посланих проти Центральної Ради 1918 р., зокрема писав: “Безглузді заходи безтямних людей з величезними претензіями; з хлестаковською психікою, з одвагою безнадійних неуків, з розпачливою сміливістю, з нестримною, хоч і вбогою, фантазією — ці заходи вже даються взнаки. Нема жодного сумніву, що трохи — небагато мине часу, як ці люде зруйнують усе, що тільки підлягає руйнації, і тоді одійдуть, звідки й виринули — тобто в належну їм безвість. Тільки поправляти, що вони напсували і ще напсують, буде надзвичайно важко...”¹.

З часів горбачовської “перебудови” з’явилося чимало публікацій щодо процесу та справи “СВУ”², про осіб, яких було засуджено³. Надруковані свідчення сучасників⁴. Авторам цих публікацій вдалося насамперед “поправити” стару офіційну версію, за якою ніхто не постраждав даремно і всі 45 представників інтелігенції України на показовому судовому процесі, що відбувся 9 березня — 19 квітня 1930 р. у Харківському оперному театрі, були засуджені обгрунтовано. Досить солідною є західна історіографія щодо “СВУ”, де представлено й публікації, що обстоюють реальність існування “Спілки визволення України”⁵. Цю версію захищав (і досі захищає) дехто з дослідників в Україні.

Автор даної статті має намір зупинитися на вузлових питаннях теми, позначити контроверсійні аспекти, а також ті, що ще потребують розробки. Однак спочатку доцільно коротко нагадати історію самої справи. Розпочавши наприкінці 20-х рр. процес “комунізації” Всеукраїнської академії наук (ВУАН), більшовицька влада наптовхнулася на негаласливий, але достатньо твердий опір. Одним із символів цього останнього був уже згаданий С.О.Єфремов — визначний учений (список його публікацій до середини 20-х рр. мав понад 3 000 назв), визнаний лідер в українському літературознавстві, академік та віце-президент ВУАН. Його називали “совістю української інтелігенції”.

З 1923 р. учений вів для себе щоденник (виданий у 1997 р. в Києві, а для найвищих керівників УСРР розтиражований в обмеженій кількості примірників після арешту С.О.Єфремова у липні 1929 р.), в якому фіксував своє життя, реагував на розвиток суспільства, записував навіть тогочасні анекдоти. Фіксував він і факти свого зіткнення із владою й її представниками, зокрема висловлював антипатію до тодішнього наркома освіти України М.О.Скрипника — ключової постаті у справі комуністичної “облоги” Всеукраїнської академії наук, до тодішнього генсека Центрального комітету КП(б)У С.В.Косіора, до голови Київського губвиконкому, а згодом секретаря ЦК КП(б)У П.П.Любченка та ін. Саме в Єфремові, який у минулому був заступником голови Української Центральної Ради, влада вбачала “знакову” постать, символ старої української інтелігенції. З 1928 р. проти

* Шаповал Юрій Іванович — д-р іст. наук, професор, керівник центру історичної політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ.

останнього було розгорнуто галасливу пропагандистську кампанію (формальним приводом стала його публікація в "закордонній пресі", себто у львівській газеті "Діло", в якій він відстоював політику керівництва ВУАН). Паралельно Державне політичне управління (ДПУ) УСРР ретельно збирало інформацію про настрої й розмови осіб, що контактували з академіком. Втім, це була частина більш широкого чекістського "моніторингу" української інтелігенції, представники якої, можливо, не стали такими відверто "гострими" у поведінці, як Єфремов, але були критично налаштованими до режиму. Ця хвиля дещо ослабла після ХІІ з'їзду РКП(б), відповідно до рішень якого здійснювалася політика "коренізації"/"українізації". Логіка цих інтелігентів була приблизно такою: якщо більшовики хочуть розвивати далі українську культуру, ми будемо співпрацювати з ними.

Однак de-facto влада та комуністичні спецслужби негласно розгортали "контр-українізацію" щодо саме цієї частини інтелектуалів, не довіряючи останнім і прагнучи "витиснути" їх, замінити більш лояльними представниками підкомуністичної інтелігенції. На певному етапі кількість зібраного "компромату" почала переростати в якість. Після "шахтинської справи" (1928 р.), за допомогою якої було "затавровано" стару технічну інтелігенцію, й після сталінського закликати шукати "шкідників" у всіх сферах суспільного життя прийшла черга старих українських інтелектуалів, які самим своїм існуванням нагадували про минулу "самостійницьку" парадигму України. Вони мали раз і назавжди отримати глобальний урок "упокорення", що унеможливило б не те, що реальні, а навіть гіпотетичні спроби протистояти владним структурам.

Фабрикація справи "СВУ" припала на час "великого перелому", наступу на селянство, на так званого "куркуля". Вакханалія пошуку "класових ворогів" повинна була перманентно підкріплюватися різного роду "викриттями", коли всі недоліки політики влади, катастрофічний соціально-економічний стан суспільства, що уможливив, наприклад, голод початку 1930-х рр., можна було пояснювати "ворожими диверсіями", "шкідництвом", "націоналізмом" тощо. Одним із підтверджень цього мав стати процес "Спілки визволення України".

Не випадково журнал "Більшовик України" у 1930 р. в одній з передових статей писав: "У процесі СВУ український пролетарський суд розглядає справу не лише про контрреволюційні покидьки петлюрівщини, а судить в історичній ретроспекції весь український націоналізм, націоналістичні партії, їхню зрадницьку політику, їхні негідні ідеї буржуазної самостійності, незалежності України"⁶. Отже, за задумом організаторів, це мав бути суд не стільки над конкретними особами, скільки над цілим періодом національно-визвольної боротьби українського народу. Окремі підсудні, яких ретельно добирало ДПУ УСРР, мали символізувати той час, його філософію, світоглядні засади.

Недаремно й слідчий С.С.Брук, як згадував Б.Ф.Матушевський, на допитах повторював: "Нам треба українську інтелігенцію поставити на коліна, це наше завдання – і воно буде виконане; кого не поставимо – перестріляємо!"⁷. Це мовилося за лаштунками, а на самому процесі давалися інші оцінки. Наприклад, один із виділених офіційно захисників – М.Д.Пухтинський, як засвідчує ненадрукована ще й досі частина стенограми процесу (перша частина вийшла друком у Харкові в 1931 р.), заявив: "Якби знайшлася наївна людина, яка б наважилася сказати, що судять українську інтелігенцію, то це означало б, що вона абсолютно не розуміється у даному процесі. Українська інтелігенція не може бути перед судом, оскільки українська інтелігенція органічно зв'язана з класом трудящих, а клас трудящих сам себе не буде судити, а судять тих, хто відколовся від справжньої української інтелігенції"⁸.

До "розкольників", крім С.О.Єфремова, зарахували: колишнього прем'єр-міністра Української Народної Республіки (УНР) доби Директорії В.М.Чехівського, колишнього міністра закордонних справ УНР, наукового співробітника Все-

української академії наук А.В.Ніковського, колишнього діяча Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), професора Київського інституту народної освіти (КІНО) Й.Ю.Гермайзе, колишніх членів Української партії соціалістів-федералістів – завідуючого 1-ю Київською трудовою школою В.Ф.Дурдуківського, вчителів тієї ж школи О.З.Гребенецького, Н.С.Токарівську, А.П.Залеського, Ю.К.Трезвинського, письменників Л.М.Старицьку-Черняхівську, М.Є.Івченка, професорів КІНО В.М.Ганцова, Г.М.Іваницю, студентів Київського інституту народної освіти М.П.Павлушкова та Б.Ф.Матушевського, професора ВУАН В.М.Догу, завідуючого редакційним відділом Київського філіалу Держвидаву України К.С.Шила, члена колегії адвокатів, юрисконсульта “Молочарспілки” З.Г.Моргуліса, наукового співробітника Всеукраїнської академії наук, редактора “Словника живої мови” Г.К.Голоскевича, викладача КІНО Г.Г.Холодного, наукових співробітників ВУАН М.В.Кривинюка, В.М.Страшкевича, В.В.Шарка, В.Х.Дубровського, інженера-хіміка К.Т.Туркала, старшого асистента Київського медичного інституту А.О.Барбара, члена президії медсекції Всеукраїнської академії наук, професора Київського медичного інституту В.В.Удовенка, професорів цього ж інституту О.Г.Черняхівського, В.Я.Підгаєцького та М.А.Кудрицького, викладача Київського кооперативного технікуму О.А.Болозовича, члена правління “Молочарспілки” М.Н.Ботвиновського, мешканця Харкова М.М.Чехівського (брата В.М.Чехівського), професора Дніпропетровського інституту народної освіти П.О.Єфремова (брата С.О.Єфремова), вчителів з Дніпропетровська М.П.Білого, Л.Є.Біднову, члена Полтавської колегії адвокатів К.І.Товкача (інваліда, який мешкав у Полтаві), професора Полтавського ІНО В.О.Щепотьєва (перед арештом він перебував в адміністративній висилці за контрреволюційну діяльність), лаборанта Держхлібінспекції, мешканця Кременчука П.С.Близнюка, викладача Миколаївського інституту народної освіти М.Д.Лагуту, вчителя Чернігівської школи імені М.М.Коцюбинського Й.Р.Карповича, директора Вінницького філіалу Всенародної бібліотеки Всеукраїнської академії наук В.Д.Атамановського, викладача робітфаку Одеського медичного інституту й Одеського робітничого університету, секретаря Одеського наукового товариства при ВУАН Т.М.Слабченка, академіка Всеукраїнської академії наук, професора Одеського ІНО М.Є.Слабченка, викладача одеських індустріального і млинарського технікумів КМ.Панченка-Чаленка.

Отже, на лаві підсудних опинилися 45 осіб. Між ними були дві особи єврейського походження (історик Йосип Гермайзе й правник Зіновій Моргуліс), а також 3 жінки (Людмила Старицька-Черняхівська, Любов Біднова, Ніна Токарівська).

У великому за обсягом обвинувальному висновку вказувалося, що “СВУ” існувала в Україні з червня 1926 до липня 1929 р., тобто до її викриття Державним політичним управлінням УСРР, і ставила завданням “повалити Радянську владу на Україні шляхом збройного повстання за допомогою чужоземних буржуазних держав та реставрувати капіталістичний лад у формі “Української Народної Республіки””.

Стверджувалося також, що “Спілка визволення України” діяла в зв’язку із закордонним петлюрівським центром, що називав себе урядом УНР. Складовою частиною “СВУ” було оголошено “Спілку української молоді” (“СУМ”), яка нібито мала на меті організувати терор проти всесоюзних і республіканських радянських партійно-державних керівників. Осередками дії “СВУ” було оголошено ВУАН й УАПЦ.

Незважаючи на те, що у судовому засіданні допитали лише 5 свідків, а конкретної провини підсудних не було встановлено, вирoki винесли (максимальний – 10 років позбавлення волі, жодного смертного вироку, але більша частина засуджених загинула пізніше, переважно під час “великого терору” 1936–1938 рр.). Основними діючими особами на процесі “Спілки визволення України” були 45 осіб. Ще 700 (а не 400, як вважалося раніше) було заарештовано невдовзі в

зв'язку з цією справою¹⁰. А всього, за деякими підрахунками, під час та після процесу "СВУ" заарештовано, знищено або заслано понад 30 тис. осіб¹¹.

П.П.Любченко, який виступав на процесі одним із громадських обвинувачів, у передмові до видання стенограми процесу "Спілки визволення України" писав: "Стенограма процесу над "СВУ" повинна стати в руках трудящих могутньою зброєю для викриття тої каїнової змовницької роботи, що її провадили і провадять українські націоналісти проти Країни рад. Стенограма процесу СВУ вустами самих підсудних – вчорашніх провідних діячів петлюрівщини, УНР – розкаже кожному, на кого і для чого працює українська буржуазія, українські націоналісти, за яку "самостійну", за яку "незалежну" Україну вони борються"¹².

Розповідь про те, "на кого й для чого працює українська буржуазія", ДПУ почало формувати задовго до самого процесу "СВУ". Саме це підтверджують доповідні записки, що їх надіслав до ЦК КП(б)У голова Державного політичного управління УСРР В.А.Балицький відповідно 7 та 11 червня 1929 р. Це перші документи, в яких уже фігурували майбутні учасники процесу "Спілки визволення України". Не може не звернути на себе увагу те, як поспішав шеф ДПУ: ще не одержані від заарештованих у травні 1929 р. молодих людей (їм приписано участь у "СУМ") свідчення, а вже вважалося "твердо встановленим, що...Єфремов оформлював політичні настрої вказаної антирадянської організації..."¹³. Незважаючи на те, що 10 червня того ж року слідчим ще ніяк не вдається вичавити із студента Б.Ф.Матушевського зізнання в існуванні "СВУ", а не тільки "Спілки української молоді"¹⁴, що 11 червня 1929 р. М.П.Павлушков (племінник Єфремова) намагається боронити свого дядька і В.Ф.Дурдуківського¹⁵, саме в записці від 11 червня зафіксовано вказівку про арешт останнього й висловлено тверде припущення про існування організації "старих", тобто "Спілки визволення України". Все це – зайве підтвердження того, що "драматургами" з Державного політичного управління УСРР подальший перебіг справи вже був визначений.

Понад 250 томів справи "СВУ" були вивчені у 1988–1989 р. під час додаткової перевірки, що її здійснили співробітники тодішнього КДБ УРСР. Ключові висновки були такими: незважаючи на те, що в обвинувальному висновку та вирoku відзначено наявність програми і статуту "Спілки визволення України", що про них нібито були поінформовані члени організації (щоправда, в усній формі), 14 обвинувачуваних на попередньому слідстві показали, що нічого про них не знають, 21 особа взагалі не допитувалася з цих питань. Із матеріалів справи не вбачається конкретного організаційного зв'язку "СВУ" із закордонними емігрантськими формуваннями, як це вказано в обвинувальному висновку й вирoku.

Як видно із свідчень низки осіб (котрі були засуджені, але їм пощастило вижити), у ході попереднього слідства на них чинився психологічний та фізичний тиск. У зв'язку з цим доцільно навести уривок із заяви, що її в березні 1957 р. написав В.М.Ганцов на ім'я тодішнього голови президії Верховної ради СРСР К.Є.Ворошилова: "Всього в ув'язненні й на засланні на Крайній Півночі я провів понад 22 роки. Це тяжке покарання було мені за мої "злочини" і за приналежність до організації "СВУ". Як я вже згадав вище, до організації "СВУ" я не належав та про існування такої організації не знав. Але в своїх свідченнях під час слідства я виходив із передбачення, що організація "СВУ" існувала і тільки я про це не знав. Лише після суду з розмов з іншими моїми співпроцесниками я дізнався, що організації "СВУ" взагалі ніколи не існувало, що вона була фіктивною. Всі без винятку засуджені за процесом особи, у тому числі й ті, яким приписувалася роль лідерів, як наприклад, Єфремов, Ніковський, говорили, що організації "СВУ" не було, що вони підтвердили зведений на них наклеп лише тому, що примушені до цього вигаданими свідченнями інших ув'язнених, що вони їх дали під тиском слідчих органів"¹⁶. Саме цей останній був застосований зокрема

до студентів Б.Ф.Матушевського та М.П.Павлушкова, які першими дали свідчення про існування “Спілки визволення України” і “СУМ”. Для “викриття” одних обвинувачуваних активно використовувалися свідчення інших.

Вивчені матеріали дозволили констатувати, що на практиці не існувало так званих організаційних структур “СВУ” (“Спілка української молоді”, “медична”, “академічна”, “шкільна”, “педагогічна”, “видавнича”, “автокефальна”, “кооперативна”, “секції”, “інститутські наради редакційного активу”, а також Полтавська, Дніпропетровська, Чернігівська, Вінницька, Одеська, Миколаївська “філії”). Було внесено протест щодо процесу над “СВУ”, й ухвалою Верховного Суду УРСР від 11 серпня 1989 р. справу закрито через відсутність складу злочину в діях засуджених у цій останній осіб з їх повною реабілітацією¹⁷.

І тут постає питання, що його навряд чи може обійти будь-який дослідник подій 1920-30-х рр., тодішніх сталінських показових процесів: а чи існував реальний, не міфічний, опір більшовицькій владі та чи не можна відтак говорити про реальність існування “Спілки визволення України” і “СУМ”? Серед тих, кого зробили “акторами” в політичній п’єсі у стінах Харківської опери (а саме на її сцені відбувався процес “СВУ”), було чимало яскравих особистостей, справжніх патріотів, людей із переконаннями, які не бажали пристосовуватися до нової політичної кон’юнктури. Чому ж вони, в більшості своїй немолоді вже, авторитетні й інтелегентні особи, погодилися грати свої ролі? Очевидно, що багато з них не сприймали нову владу, але це ще не підстава підтверджувати найабсурдніші схеми, що їм підказували організатори процесу.

Для початку варто наголосити: не підлягає сумніву, що спротив режимові мав місце. Це засвідчує чимало документів, хоча сама згадана тема – опір сталінізму – ще потребує кваліфікованого аналізу, а не квазіпатріотичних ламентаций. Ось що, наприклад, свідчив священник Української автокефальної православної церкви В.Хуторянський, заарештований як учасник “Спілки визволення України” 1 січня 1934 р. Засуджений на 5 років ув’язнення, останній відбував термін на Соловках та був розстріляний, як і багато інших в’язнів-українців, 3 листопада 1937 р. Збереглося, однак, донесення інформатора про одну з розмов, під час якої він сказав, що, “незважаючи на арешти серед українців..., там, на Україні, залишилося ще багато народу, який працює. Там є ще багато наших братів-українців, які за всяких сприятливих умов здійснюють свою роботу. Ми через Українську автокефальну церкву здійснювали консолідацію своїх сил, й я особисто працював у колишньому Брацлавському повіті, а потім мене перекинули на польський кордон...”¹⁸.

З іншого боку, гіпотеза про реальне існування “СВУ” та “Спілки української молоді” навряд чи витримує перевірку документами і фактами. Немає підстав говорити про те, що було створено опозиційні чи “шкідницькі” структури в тому вигляді, як це хотіли бачити працівники Державного політичного управління УСРР у 1929–1930 рр. Підтверджується це й багатьма секретними службовими документами ДПУ, що були недоступними раніше та які дозволяють багато чого глибше зрозуміти в зв’язку із справою “Спілки визволення України”.

Все почалося з того, що з 18 травня по 18 червня 1929 р. у Києві було заарештовано групу молодих людей, яких обвинуватили в приналежності до нелегальної організації. Серед них були й такі, що з 1928 р. співпрацювали з Державним політичним управлінням, планово входячи у контакт із “націоналістично настроєними” особами та надаючи чекістам необхідну інформацію. До речі, дехто з цих осіб під час Другої світової війни опинився за кордоном і там подавав себе як частину руху Опору, що протистояла комуністичному режимові. Це, до речі, відразу політизувало проблему вивчення справи “СВУ” й “СУМ”: мовляв, не патріотично наговорювати на українців, які не корилися більшовицькому режимові, а боролися проти нього. Саме цих людей використали для того, щоб зламати і примусити студентів М.П.Павлушкова та Б.Ф.Матушевського свідчити в “потрібно-

му" річниці (у першу чергу проти академіка С.О.Єфремова як нібито лідера "Спілки визволення України"). Потім розпочалися арешти.

Слід визнати, що слідчі вміло застосовували індивідуальні методи шантажу. Й зовсім не обов'язково це був фізичний вплив. Візьмемо, для прикладу, С.О.Єфремова, який на допиті 25 липня 1929 р., невдовзі після арешту, заявив, що "про існування контрреволюційної організації не знав і ні від кого про неї не чув"¹⁹, а 10 вересня того самого року визнав "існування "Спілки визволення України" – контрреволюційної організації – та свою до неї приналежність..."²⁰ Чому так трапилось?

Про це запитав академіка Б.Ф.Матушевський через кілька років після процесу "СВУ", коли вони випадково зустрілися під час прогулянки в Ярославському ізоляторі. Відповідь була такою: "Мені сказано на допиті: ви й такі, як ви, повинні зійти зі сцени сьогоденного українського культурного і громадського життя, бо ви являєте собою притягальну силу для прихованих і потенціальних ворогів радянської системи. Українська культура й наука будуть далі розвиватись, але без вас. Уже підросли нові, радянські кадри української інтелігенції, котрі без шкоди для діла замінять вас. Отож, вибирайте: або ж СВУ у тому аспекті, який ми вам пропонуємо, й тоді ви та інші пройдуть через відкритий судовий процес, де не буде жодного розстрілу й взагалі вироки будуть досить м'які, або суду не буде, а все це пройде через постанову колегії ОГПУ, і тоді ми заллемо кров'ю так званих "свідомих українців" усю Україну. Це ми можемо зробити – ви це самі добре розумієте..."²¹.

В такий спосіб Єфремов виправдовував свою поведінку. Проте в нього був ще особистий мотив. У 1992 р. киянка Тетяна Ільченко в листі у газету "Рада" написала, що ще в дитинстві спілкувалася з Єфремовим. Він мешкав у Києві, в В.Ф.Дурдуківського. Сестра останнього Онисія фактично була дружиною академіка. Вже під час фашистської окупації Ільченко з матір'ю зайшла до неї й вона розповіла, що Єфремову пригрозили: якщо не підпише тих фальсифікованих паперів, необхідних слідству, то її заарештують. Гадаючи, що тортури зведуть Онисію у могилу, академік, рятуючи кохану, підписав усе, що від нього вимагали²².

Збереглося ще одне цінне свідчення вченого. До камери, в якій він перебував, чекісти підсадили інформатора, котрий складав докладні звіти про те, як поводить академік, що говорить, як настроєний. Завдяки цим унікальним документам (їх свого часу вдалося розшукати авторові цих рядків), датованим листопадом 1929 р., можна уявити "механіку" фабрикації справи "Спілки визволення України". Ось деякі приклади:"16.11. Єфремов продовжував писати, як він сам висловився, "вимушене зізнання" у тому, чого не було. Нервував він, все повторюючи: "Відразливе існування". На моє запитання, чи багато йому ще доведеться писати, він відповів, що небагато, що розмазувати, як інші, він не буде та й не може, оскільки нема що писати...

18.11. Єфремов повернувся з допиту дуже схвилюваний і на моє запитання: "Ну як там?" відповів: "У такому відразливому й у такому плачевному і дурному стані я ще ніколи не був. Краще б відразу взяли і покінчили зі мною, ніж ця мука кожного дня своїми допитами... Я був би вже радий, якби справді була організація зі всіма тими людьми і подробицями, які нині в'яжуть до неї. Тоді б я начистоту сказав, і кінець справі. Тоді б я і деталі всі розповів би, тому що я їх сам би знав. А то тепер розповідай про деталі, яких я не знаю... Крім того, слідство провадиться вкрай однобічно і зацікавлене не у з'ясуванні і виявленні справжньої дійсності, а лише у підтвердженні факту існування організації... Слідчий каже мені, що він чекав від мене більшого. Він хоче, щоб я писав по 500 сторінок, як інші, а можливо, і більше, бо мене вважають главою. А що мені писати? Якби мені дали прочитати свідчення тих, хто створив цю міфічну організацію, я би просто підтвердив це..."

Слід зауважити, що під час цієї розмови Єфремов був дуже схвилюваний і вбитий і говорив зі сльозами в голосі і на очах.

19.11. Єфремов почав писати відповіді на записані вчора запитання слідчого і знов почав хвилюватись і обурюватись... “Пиши, а що пиши? Слідчий каже, що я пишу лише те, що їм відомо, і прагну не писати те, що їм, на мою думку, невідомо... Він, здається, симпатична людина і співчуває моїй долі і співчуває мені, але ніяк не розуміє мене... Я йому кажу, що коли я вже визнав деякі факти, то я нікому з офіційних осіб вже не можу сказати, що це не так, а тільки йому одному щиро і сердцем кажу, що я визнаю те, чого не було, однак він все одно не вірить, каже, що він і я знаєм, що це було. Хоч би “вони” мені конкретно сказали, що я повинен писати...”²³.

Зрештою, так і сталося: академікові “підказали”, й він написав власноруч понад 120 сторінок про свої злочини. Це була справжня людська трагедія, яку пережив не тільки С.Єфремов, а також інші учасники процесу “СВУ”. Обсяг цього матеріалу не дозволяє розлого цитувати глядачів – тих, хто був під час процесу “Спілки визволення України” у Харківській опері. “Сухий залишок” оцінок тих, хто здатен був адекватно сприймати побачене, такий: це був театр абсурду, а те, з яким спокоєм підсудні розповідали про свої найпохмуріші, найпідступніші задуми, наводило на думку, чи сповна вони розуму взагалі. Щоправда, бували і “технічні” проблеми. Коли хтось із підсудних починав розповідати те, чого від нього не чекали, засідання призупиняли, а на наступному все йшло за сценарієм.

Особливо старався М.П.Павлушков, якого було оголошено лідером “Спілки української молоді”. Б.Д.Антоненко-Давидович, який безпосередньо спостерігав процес “СВУ”, написав, що Павлушков, “якщо й вірити всім його свідченням, вигадував на суді, як оперетковий ватажок – без війська й однодумців”²⁴. Тим не менше, саме з нього його сестра, яка опинилася за кордоном, та ще дехто у публікаціях почали робити героя, що нібито використовував трибуну процесу для агітації української молоді проти влади.

Один із підсудних – К.Т.Туркало, якому пощастило вижити (він емігрував до США, де помер у 1979 р.), писав: “Тепер іще є українці, які вважають справу “Спілки визволення України” двадцятих років за контроверсійну, тобто їм невідомо й неясно, була чи не була така організація в дійсності. А є такі українці..., які твердять, що СВУ 20-х років була, і тим-то виправдовують московську більшовицьку владу, яка скарала фактично невинну верхівку наукової інтелігенції українського народу. Я особисто, як один із підсудних, відкидаю контроверсійність у цій справі і рішуче, з цілковитою моральною відповідальністю заявляю, що формально організації СВУ не було, а її провокаційно сконструювало з допомогою двох підсудних у цій справі московське ГПУ, щоб створити законну підставу для знищення верхівки української наукової інтелігенції того часу. Усі ті підсудні, що належали до моїх приятелів і друзів, казали мені, що довідувалися про “існування” СВУ від слідчих під час передсудового слідства, коли я розмовляв із ними вже на суді”²⁵.

“Два підсудні” – це Єфремов та Павлушков. Останній вказав, де саме академік ховав свій щоденник, який уже згадувався й котрий слугував практично єдиним доказом його “контрреволюційності” (навіть натяків на існування якоїсь підпільної структури в тексті немає, хоча цілком могли б бути з огляду на “інтимність” щоденникового жанру). До речі, після винесення вироку у справі “Спілки визволення України” Єфремов сказав В.М.Ганцову: “Ніколи не прощу Миколі, Микола для мене вмер. Я йому довіряв більше навіть, ніж Дурдуківському. Він один, Микола, знав той потайник, де я ховаю свої щоденники”²⁶.

Цікаві спогади, що зайвий раз засвідчують інспірований характер справи “СВУ”, залишив один із сучасників – О.П.Семененко, якому також довелося бути присутнім на процесі в Харківському оперному театрі: “Підсудних привозили

з тюрми не в "чорних воронах", а в звичайних автобусах, ніби на прогулянку. На сцені в перервах підсудним підносили чай з "пирожними". Організатори явно перегравали... свою роль гуманних учнів Держинського. Особливо ці масні і демонстративно великі солодоші, кондитерські вершини тодішнього щасливого життя були тут не до речі. Проте, думаю, що відкинути, відсунути їх підсудний академік Сергій Єфремов, людина великої гідності, не міг. Не могли й інші. Так само не могли відкликати своїх попередніх свідчень, даних у Києві, вимучені довгими днями і ночами без сну. І признання, і театральні солодоші все належало до задалегідь розробленого ритуалу, і підсудні мали коритися йому²⁷.

Важливий крок до з'ясування історичної правди про справу "Спілки визволення України" в 1970-ті рр. зробив письменник та кінодокументаліст Г.І.Снегірьов, який підготував книгу "Набої для розстрілу", видану за кордоном, а в Україні вперше надруковану у 1990 р. Користуючись лише доступними матеріалами, пресою 1930-х рр. і спогадами деяких учасників справи "СВУ", він аргументовано показав її сфабрикований характер.

У згаданих спогадах та публікаціях вказується на те, що на сцені Харківського оперного театру постійно були присутні й безпосередньо керували ходом судового процесу начальник секретного відділу Державного політичного управління УСРР В.М.Горожанин і начальник II-го відділення Б.В.Козельський. Саме їх вважають справжніми диригентами процесу "Спілки визволення України". Їхні підписи стоять під обвинувальним висновком у справі "СВУ"²⁸, а також під тими документами, з яких, власне, розпочинався процес²⁹.

Це насамперед велика за обсягом "Докладная записка о результатах работы по вскрытию украинского контрреволюционного подполья по Украине в связи с делом "СВУ", "Меморандум по делу Одесской филии "Спілки визволення України", "Докладная записка о деятельности медицинской линии "СВУ", "Ориентировочный список арестованных по Киеву, которые подлежат представлению на процессе", та деякі інші документи. Зміст цих останніх вражає тим, що у них не зафіксовано жодного конкретного злочину тих осіб, яких обвинувачували в участі у "Спілці визволення України". Це здається парадоксальним, але воно насправді так. Ідеться про певні "злочинні" наміри, розмови, якісь "заколотницькі" проекти, але не про конкретні дії. Інша прикметна риса документів, підготовлених у ДПУ УСРР наприкінці 1929 р., – їхній абсолютний антиукраїнізм. Під час зна- йомства з їхнім змістом не можна не дійти висновку, що фабрикація справи "СВУ" й підготовка відкритого процесу в цій останній водночас були вирішальним етапом на шляху до активної дискредитації політики "українізації". Фактично все українське у цих документах постає "петлюрівським", "націоналістичним", "шкідницьким" тощо.

Показовою щодо цього є "Докладная записка о результатах работы по вскрытию украинского контрреволюционного подполья по Украине в связи с делом "СВУ". Даний досить великий за обсягом документ містить підсумки роботи Державного політичного управління у тодішніх окружних центрах УСРР і переконливо засвідчує: основний удар організатори справи "Спілки визволення України" спрямували проти національної інтелігенції, причому не тільки старої. Під "націоналістичні" підводилися буквально всі організації й об'єднання, наприклад, гуртки для вивчення українського слова на Вінниччині²⁹.

Навіть на Луганщині викрили "контрреволюційне шовіністичне угруповання" з учителів, які створили "гурток українізаторів". Як зазначено, "група мала своєю метою організувати навколо себе українців-шовіністів, впливати на вчительство та студентство"³⁰. Відомому історикові, академікові М.Є.Слабченку інкримінувалося те, що він згуртував навколо себе групу "майбутніх молодих професорів", яких знов-таки обвинувачували в "шовіністичній роботі"³¹.

Виникає запитання: хто саме і за якими критеріями визначав міру “шовінізму” чи “націоналізму”? Малоосвічені слідчі з ДПУ, яким, власне, були чужими українське середовище, національна культура? Все “тубільне”, тобто українське, для них автоматично перетворювалося на “націоналістичне”, й вони при цьому твердо знали, що не помиляються. Саме цього від них і чекало начальство. Отже, розробляючи справу “СВУ”, чекісти підводили базу для наступних тотальних погромницьких антиукраїнських акцій у 1932–1934 рр.

Ще одна особливість згаданих документів – прагнення всіляко дискредитувати УАПЦ, підготувати ґрунт для її знищення. Не випадково в одному із згаданих документів, підготовлених у грудні 1929 р., докладно планувалося, що саме інкримінувати діячам Української автокефальної православної церкви. Насамперед це “атеїзм більшості автокефального духовенства”. Й тут знов запитання: хто і за якими критеріями мав визначити міру цього атеїзму? Далі – це “петлюрівське минуле більшості автокефалістів”, використання діячами “Спільки визволення України” УАПЦ як “знаряддя антирадянського впливу на широкі маси для ведення підпільної роботи”, “українізація церкви та релігії – засіб для здійснення мети “СВУ”³². Співробітники Державного політичного управління доклали великих зусиль, щоб “розшифрувати” всі ці напрями.

О.С.Зінкевич у розвідці “Справа Української автокефальної православної церкви на процесі Спільки визволення України і її ліквідація в 1930 р.” висловлює припущення: слідчі ДПУ, побачивши заздалегідь, що їм не під силу добитися під час слідства від діячів УАПЦ В.М.Чехівського та його брата М.М.Чехівського поступливості, вирішили організувати скликання “надзвичайного собору” Української автокефальної православної церкви 28–29 січня 1930 р.³³ Останній, що відбувся напередодні процесу “СВУ”, схвалив резолюцію про зв’язок УАПЦ із нею, про “контрреволюційність” цієї церкви й, зрозуміло, про її самоліквідацію. Однак документи, що раніше були недоступні для О.С.Зінкевича та інших дослідників, засвідчують, що В.М.Чехівський і М.М.Чехівський ще у 1929 р., до скликання “собору”, почали давати необхідні Державному політичному управлінню свідчення після того, як з ними “попрацювали”. Сам він був лише плановою акцією ДПУ УСРР, що мала засвідчити “крах” Української автокефальної православної церкви.

Згадані документи містять імена не тільки тих, хто опинився на лаві підсудних, а й тих евентуальних обвинувачених, яких “готували” до процесу. Особливої уваги заслуговують рукописні корективи, зроблені на цих документах. Так, в “орієнтовному списку” до “президії Спільки визволення України”, тобто до головних ватажків, вписані Л.М.Старицька-Черняхівська та М.Г.Слабченко, якому згодом відведуть більш скромну роль керівника Одеської філії³⁴. Поряд із чотирма кандидатами на “церковну лінію” дописано: “Будет взят ряд лиц с периферии”³⁵. Навпроти цих “кандидатів до процесу” поставлені “плюси” поруч із прізвищами конкретних осіб, а поряд з іншими ніяких позначок немає, або, як от приміром, поруч із прізвищем вчителя З.М.Гудзя-Засульського “плюс” замінено на “мінус”. Напевно, ці примітки зроблені особисто В.А.Балицьким, який уважно читав документи і робив позначки на них.

Доповідна записка “О деятельности медицинской линии “СВУ” “дозволяє пояснити, чому у своїй шифрограмі від 2 січня 1930 р. Сталін таку велику увагу приділив “медицинским фокусам”, що приписувались обвинуваченим в участі у “СВУ” особам. У зв’язку з цим доцільно навести повний текст останньої:

“Харьков – Косиору, Чубарю.

Когда предполагается суд над Ефремовым и другими? Мы здесь думаем, что на суде надо развернуть не только повстанческие и террористические дела обвиняемых, но и медицинские фокусы, имевшие своей целью убийство ответственных работников. Нам нечего скрывать перед рабочими грехи своих врагов. Кро-

ме того, пусть знает так называемая "Европа", что репрессии против контрреволюционной части спецов, пытающихся отравить и зарезать коммунистов-пациентов, имеют полное "оправдание" и по сути дела бледнеют перед преступной деятельностью этих контрреволюционных мерзавцев. Наша просьба согласовать с Москвой план ведения дела на суде"³⁶.

У відомого лікаря А.О.Барбара, справді, пацієнтами були деякі з комуністичних керівників, але під час слідства та на процесі не було наведено жодного доказу того, що він нібито розглядав їх "не як хворих, а як ворогів", ні одного випадку неправильного лікування або отруєння. Йшлося лише про наміри. Тим не менше, невдовзі цьому лікареві довелося зізнаватися в цих й інших "гріхах". Ці останні мали фарсовий характер, але далеко не таким був вирок. Засуджений до 8 років позбавлення волі, він був у жовтні 1938 р. страчений за те, що нібито продовжував "контрреволюційну діяльність" уже в концтаборі³⁷.

Фактично як фарс починали свої "зізнання" С.О.Єфремов та М.П.Павлушков. Однак після "театру у театрі", як висловлювалися сучасники, після процесу "СВУ" на сцені Харківської опери, де вони змушені були поводити себе цілком лояльно, грати відведені їм ролі, в їхні долі втрутилися трагічні реалії. Обидва так ніколи і не вийшли з-за тюремних ґрат, загинули в неволі. Так сталося й з переважною більшістю інших осіб, які проходили по справі "Спілки визволення України"³⁸.

Висвітлюючи політичну мету процесу у справі "СВУ", німецький дослідник Гергард Зімон зауважував, що важче розв'язати питання про те, що в обвинуваченні "відповідало дійсності, а що існувало лише в головах працівників ОДПУ"³⁹. На підставі досліджених у минулі роки внутрішніх документів Державного політичного управління можна стверджувати, що "Спілка визволення України" в тому вигляді, як це подавалося в 1929–1930 рр., не існувало.

Водночас доцільно наголосити: факт неіснування "СВУ" за тими схемами, що їх диктували чекісти своїм "підопічним", зовсім не перекреслює наявності антикомуністичних настроїв та спротиву. Об'єктивно боротьбу вели й академіки С.О.Єфремов і М.С.Грушевський, однак у царині науки, а не готували повалення режиму за допомогою збройного повстання, вбивства та отруєння комуністичних вождів, організації "імперіалістичної інтервенції".

Підбиваючи підсумки, можна констатувати, що через 75 років, які минули після процесу в справі "Спілки визволення України", було якісно розширено знання про її причини, перебіг і наслідки, демонтовано чимало міфів та необґрунтованих схем. Разом із тим цілком очевидно, що ще належить чимало зробити для подолання політизації цієї теми, введення її у площину наукових категорій і дефініцій. Власне, ще належить відтворити повну картину подій, пов'язаних із цією резонансною справою. Відсутній порівняльний аналіз її із "синхронними" процесами в інших регіонах тодішнього СРСР (наприклад, із справою "Спілки визволення Білорусії"). Вкрай назріла потреба опрацювати й оприлюднити ненадруковані частини стенографічного звіту процесу "СВУ" з відповідними коментарями. Можливо, варто було б здійснити проект по перевиданню першого тому стенограми разом із згаданими ненадрукованими фрагментами з коментарями та науковими статтями у вигляді кількох томів. Дотепер все ще не встановлені долі багатьох фігурантів справи. Нарешті, не опрацьовані документи, що розкривають керівництво підготовкою справи й показового процесу з боку московських центральних партійних і чекістських органів. Ось чому на часі відповідний спільний проект разом із російськими дослідниками. Залишається висловити надію, що ці питання будуть розв'язані у наступні роки.

¹ Єфремов С. По-суворовському // Літературна Україна. – 1990. – 25 жовтня.

² Див., наприклад: Абдуллін О., Басараб В. Спростування енциклопедії // Робітнича газета. – 1989. – 19 листопада; Білокінь С. Репетиція беззаконь. Судовий процес над "Спілкою визволення України", якої не було, та його наслідки // Україна. – 1989. – № 37–38; Кирилюк В. Процес СВУ – ста-

лінська фальшивка // Літературна Україна. – 1989. – 7 грудня; *Савцов В.* Злочин, якого не було // Радянська Україна. – 1989. – 12, 13, 16, 19, 26, 27 вересня; Реабілітована правда // Радянська Україна. – 1990. – 12 вересня; *Снегірьов Г.* Набої для розстрілу (Ненько моя, ненько...). Лірико-публіцистична розвідка. – К., 1990; *Сидоренко О.* “Підлішого часу не було...” Як і чому було сфабриковано справу так званої Спілки визволення України // Вечірній Київ. – 1991. – 15 травня; *Білокінь С.* СБУ – опера ГПУ? // Наш час. – 1992. – № 12; *Шаповал Ю.І.* Україна 20–50-х років: сторінки не-написаної історії. – К., 1993. – С. 64–81; *Болабольченко А.* СБУ – суд над переконаннями. – К., 1994; *Курумля Х.* Сталинский “великий перелом” и процесс над “Союзом освобождения Украины” // Отечественная история. – 1994. – № 1. – С. 190–197; *Пристаiko В.І., Шаповал Ю.І.* Справа “Спілки визволення України”: невідомі документи і факти. Науково-документальне видання. – К., 1995; *Шаповал Ю.* Невідомі документи про УАПЦ у зв’язку із справою “Спілки визволення України” // Людина і світ. – 1996. – № 11–12. – С. 13–17; *Шепель Ф.* “Заплямовані” трьома буквами. Трагедія “СБУ” – це трагедія не тільки інтелігенції // День. – 2003. – 1 серпня (№ 132); *Шаповал Ю.* Театральна історія // Дзеркало тижня – 2005. – 12–18 березня (№ 9) та ін.

³ Див.: *Касьянов Г.* Доля академіка Єфремова // Під прапором ленінізму. – 1989. – № 19. – С. 75–78; *Болабольченко А.* Кривавий верлібр // Вітчизна. – 1990. – № 11. – С. 112–119; *Шаповал Ю.* Академік Сергій Єфремов: хроніка загибелі // Рада. – 1992. – № 40; *Липар духу* // Київська старовина. – 1992. – № 1. – С. 38–51; *Хорунжий Ю.* Людям мила. Оповіді про Людмилу Старицьку-Черняхівську. – К., 1993; *Даниленко В.* Один з 45-ти. В.Дурдуківський // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 253–262.

⁴ Див., наприклад: Опера СБУ – музика ГПУ. Спогади свідків. Збірка. – Кам’янськ-Шахтинський, 1992. – 152 с.; *Антоненко-Давидович Б.* СБУ // Неопалима купина. Народнознавство, історія, архіви. – 1994. – № 1. – С. 31–66; *Костюк Г.* Сталінізм в Україні. Генеза і наслідки. Дослідження і спостереження сучасника. – К., 1995; *Єфремов С.О.* Щоденники. 1923–1929. – К., 1997.

⁵ Див.: *Білінський Я.* Спілки Визволення України (СВУ) процес // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Т. 8. – Paris–New York, 1976. – С. 3005–3006; *Mace J.* Union of the Liberation of Ukraine // Encyclopedia of Ukraine. – Ed. by D.H.Struk. – Toronto–Buffalo–London, 1993. – Vol. 5. – Р. 491–492.

⁶ Українська контрреволюція перед пролетарським судом // Більшовик України. – 1930. – № 5–6. – С. 9.

⁷ *Снегірьов Г.* Вказ. праця. – С. 110.

⁸ Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ). – Київ. – Спр. 67093 ФП. – Т. 186. – Арк. 102.

⁹ Спілка визволення України. Стенографічний звіт судового процесу. – Харків, 1931. – Т. 1. – С. 14.

¹⁰ ДА СБУ. – Київ. – Спр. 67098 ФП. – Т. 238. – Арк. 1.

¹¹ *Пристаiko В.І., Шаповал Ю.І.* Вказ. праця. – С.44.

¹² Спілка визволення України – С. 1.

¹³ Центральний державний архів громадських об’єднань України (ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2994. – Арк. 29.

¹⁴ ДА СБУ. – Київ. – Спр. 67098 ФП. – Т. 80. – Арк. 77–79.

¹⁵ Там само. – Т. 70. – Арк. 59–62.

¹⁶ *Пристаiko В.І., Шаповал Ю.І.* Вказ. праця. – С. 348–349.

¹⁷ Див.: Протест // Літературна Україна. – 1989. – 31 серпня.

¹⁸ Региональное управление Федеральной службы безопасности Российской Федерации по Архангельской области. – Дело П-14799. – Л. 6.

¹⁹ ДА СБУ. – Київ. – Спр. 67093 ФП. – Т. 11. – Арк. 37.

²⁰ Там само. – Арк. 96.

²¹ Цит. за: *Антоненко-Давидович Б.* Вказ. праця. – С. 51.

²² Рада. – 1992. – 27 березня.

²³ Цит. за: *Шаповал Ю.* Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001. – С. 430–431.

²⁴ Цит. за: *Антоненко-Давидович Б.* Вказ. праця. – С. 47.

²⁵ *Туркало К.* Спогади. – Нью-Йорк, 1978. – С. 4.

²⁶ Цит. за: *Снегірьов Г.* Вказ. праця. – С. 108.

²⁷ *Семененко О.* Харків – Харків... – Харків, Нью-Йорк, 1992. – С. 97.

²⁸ Спілка визволення України... – С. 156–160.

²⁹ ДА СБУ. – Київ. – Спр. 67098 ФП. – Т. 238. – Арк. 57.

³⁰ Там само. – Арк. 60.

³¹ Там само. – Арк.4.

³² Там само. – Арк.8.

³³ *Зінкевич О.* Справа Української Автокефальної Православної Церкви на процесі Спілки визволення України і її ліквідація у 1930 р. // Сучасність. – 1988. – № 7 – 8. – С.219.

³⁴ ДА СБУ. – Київ. – Спр. 67098 ФП. – Т. 238. – Арк. 1.

³⁵ Там само. – Арк. 2.

³⁶ *Замятина Т.* Иосиф Сталин: “Виновных судить ускоренно. Приговор – расстрел”. Рассекречен личный архив вождя народов // Известия. – 1992. – 11 июня.

³⁷ ДА СБУ. – Київ. – Спр. 67098 ФП. – Т. 238. – Арк. 18.

³⁸ Докладніше див.: *Пристайко В.І., Шаповал Ю.І.* Вказ. праця. – С. 85–89.

³⁹ *Simon G.* Nationalismus und Nationalitätenpolitik in der Sowjetunion. Von der totalitären Diktatur zur nachstalinischen Gesellschaft. – Baden-Baden, 1986. – S. 599.

The article is about one of the most noted cases, with the help of which Stalin's regime planned to “subjugate” Ukrainian intelligence. Guided by the achievements of his predecessors, the author also uses still today inaccessible documents and materials that allow deeper understanding of the reasons and consequences of SVU case and process.
